

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יד, תשכ"ג



האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

ביטויים מעולם הקבלה בלשוננו

תיקון וצירופיו

(סיום)

בתוך התחום האנושי-הפרטי שבמשמעות תיקון חלה תזווה פנימית מן הדברים שבסדרי החיים, במנהגים ובתפילות, אל העניינים שבנפש האדם. מעתק זה מובן יפה מעולם המחשבה של האד"י: מכיוון שחלקי נשמתו של אדם (נפש, רוח, נשמה, חיה, יחידה) הם מעולם האלוהות, אף הם היו בכלל השבירה והירידה אל הקליפות ובכלל חטאו של אדם הראשון ובכלל חטא העגל, ומשום כך גם הם צריכים לעבור את תהליך התיקון הכללי. ומאחר שאדם קרוב אצל עצמו, מן הדין שתחילת השתתפותו הפעילה של אדם מישראל בתיקון העולם תהיה בתיקון עצמו, כלומר בתיקון חלקי נשמתו. ושוב יש לצרף לכאן את הנפילות-הנסיגות המתמידות, שנשמת כל אדם עוברת בשעת כל עברה ועברה פרטית שלו: על האדם להסיר אפוא תחילה את הפגמים שפגם בנשמתו בחטאיו, ולאחר מכן עליו להעלות את נשמתו משפל מדרגתה, שנפלה לשם עם נפילת כל העולמות האלוהיים. והו פשר תיקון הנשמה ותיקון הנפש, שאדם מצווה עליו, כפי שנראה במקורות הבאים: "ומהם ייחודים לתקן את נשמתו, הנה אכתוב כל מיני התיקונים אשר צריך האדם לתקן את נפשו תחלה בעוה"ז ויטהר מזוהמת חטאת עוונותיו, ואח"כ יוכל ליחד כל מיני ייחודים..." (שער רוח הקודש יב ע"ב); "ומי שמבקש תיקון נפשו המתגלה

אליו" (ר"י ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת תשבי, עמ' 6); "התפילה צריכה להיות רק על רוחניות בשביל שלימות תיקון נשמתו" (ליקוטי מהר"ן חלק א', ס ע"א).

מלאכה זו של הסרת הפגם מנשמת האדם אינה קלה, ולא כל אדם מסוגל לעמוד בה. למזלם של אנשים אלה יכולים הם להסתייע בבני אדם אחרים שכבר תיקנו את נשמתם ומסוגלים להשפיע מכוחם הנפשי על הזקוקים לכך: "והגם שהרב הארי וצוק"ל תיקן כל הנשמות, אך מגודל פשעיו [של החוטא המבקש את תיקונו] הרחיקו אותו נדוד במקום שאין בני אדם מצויים בכדי שלא יתקנו אותו" (סיפורי שבחי הבעל שם טוב, מהדורת הורודצקי, עמ' יט; מדברי נשמת תלמיד חכם שנתגלגלה בצפרדע). בפעולה זו של תיקון נשמתם של אחרים עסק גם נתן העזתי, ה"נביא" השבתאי: "לפי מסורת תלמידיו היה אומר לבני-אדם את עוונותיהם הנסתרים שראה וקרא מעל פרצופם, והיה קובע להם דרכים לתיקון נפשם" (ג' שלום, שבתי צבי, עמ' 174). וכן מן המפורסמות הוא בפעולות הצדיקים והרביים של החסידות: "תפקידו של הצדיק הוא לתקן נשמות ולהחזירן בתשובה" (הורודצקי, החסידות והחסידים, חלק ד', עמ' יא).

לשימוש לשון זה מרמזים דברי הסופר המודרני: "כל אדם בריאה חדשה הוא, ועליו לתקן את מידתו בזה העולם" (מ' בובר, דרכו של אדם... עמ' 16) — את מידות נפשו, הרי יש כאן גלגול מודרני של הביטוי.

מתוך השתלשלות הרעיונות של תורת הנשמה בקבלת האר"י ובחסידות עלתה ההכרה, שהמשימה הכבדה של תיקון

נשמתו של אדם, לפעמים אפילו בסיועם של גדולים וצדיקים, אינה בת-ביצוע בימי חלדנו. צריך אדם לשקוד על תיקון נשמתו גם לאחר הסתלקותו מהעולם הזה. יסודות קדומים לרעיון זה הן בתוך הקבלה והן מחוצה לה, ויש שהשפעתו ניכרת בתחום משמעויותיו של תיקון שלפנינו. מעשה החסד, שאפשר לעשות עם הנפטר, הוא — לסייע לו להשלים את תיקון נשמתו שלא הספיקה לו שעתו להשלימו בימי חייו. מכאן מנהגים של תפילה ולימוד לזכר הנפטר, בייחוד בימי הזיכרון לפטירתו: הקדיש ולימוד המשניות כוחם רב להעלות את נשמת המת. בהווי של חסידים פשט גם המנהג לשתות יי"ש לזכר הנפטר ביום השנה למותו (יאהרצייט), וכיבוד זה הניתן בביהכ"נ לאחר תפילת שחרית נקרא בפי העם תיקון. מעין משמעות זו של סיוע לנשמה לאחר הסתלקותה מהעולם הזה אנו מוצאים בקטע הבא: „אולי יביאו השורות הבאות תיקון כלשהו לנשמת ר' יוסף ן' שמעון, או לפחות לנשמת חיבורו, אעפ"י שכותבן אינו בקי בסוד התיקונים" (ד"צ בנעט, תרביץ כז, 234).

בייחוד המשמעויות האחרונות האלה של הרחקת הפגם מן הנשמה שכיחות בלשון המקורות הקבליים ובלשון הספרות שלאחריה כאחד, בתוך צירופים פועליים שונים (שיש בהם כדי להוות משפט). ומכיוון שצירופים אלו נמצאו בעלי כוח פריזון, בחלקם או בשלמותם, מן הראוי הוא לבדוק גם אותם בשעה שאנו סוקרים את תחומי המשמעות של תיקון.

לכאורה אין בצירופים טעון תיקון, צריך תיקון, מבקש תיקון משום עדות לביטוי קבלי מובהק, אבל כשתיקון בא כאן בלשון רבים או בכינוי הקניין או בתוספת לוואי, מיד מתגלה מקור יניקתו. והרי דוגמות אחדות, מספרות המוסר והחסידות: "כי מב"י [משיח בן יוסף] הוא בסוד השמאל והוא בסוד החיצוניות [כלומר: כוחות הטומאה] הצריך כל התיקונים האלה" (רמח"ל, קנאת ה' צבאות, עמ' 20—21); "יש נשמות... בבואם לעולם הזה נרדפות מן הס"א [הסטרא אחרא] וצריכות תיקון גדול במעשיהם ליתקן מזה" (רמח"ל, שם, עמ' 16); "אכן כל העולם צריך לתיקון... ומצטערים על עיכוב הנסיעה. וזה התיקון שלהם" (מדברי ר' ישראל מריזין, הורודצקי, החסידות והחסידים ג, עמ' קח). ובספרות המודרנית: "כשאני רואה כלי בפגימתו מתמלא אני עליו רחמנות, ואני אומר כלי זה מבקש תיקונו" (עגנון, בלבב ימים, עמ' 8); "... חכמת ישראל... העמידה תולדות שעדיין מבקשות תיקונן" (עגנון, לכבוד ג' שלום, תרבות וספרות 27.12.57); "גלמוד האדם המודרני ומבקש את תיקונו" (השל, מולד 107/8, עמ' 243). הוזה אומר: הן בלשון הספרות היפה והן בלשון ספרות העיון מופיעים ביטויים אלה בסגנונם של מחברים המצויים אצל מקורות הקבלה.

אם בצירופים כמו טעון תיקון וחבריו היינו צריכים לסימני היכר חיצוניים למוצאו של הביטוי מלשון הקבלה, משום ששמות נשואיים מן הסוג צריך, טעון מצטרפים בדרך כלל עם שם הפעולה של כל פועל, דומה שאין אנו זקוקים לבקש סימן מיוחד למקורם הקבלי של צירופי תיקון עם

הפעלים השכיחים מצא, נתן, עשה וכיוצא בהם. הרי לך הביטוי מצא תיקון, ואין צריך לומר, כשיש כינוי חבור לתיקון — מצא את תיקונו — ניכר מיד, שאין הוא עשוי להופיע בסביבות סגנוניות רגילות¹.

אכן לאור האמור על התהליך הכללי של בקשת התיקון ועל התיקון הפרטי של נשמת כל אדם ואדם, אין להתפלא על טביעת מטבעות לשון מהסוג מצא תיקון, מצא את תיקונו בספרות הקבלה, ולאחריה בספרות היפה ובשאר הלשונויות המושפעות ממנה.

צירופים מסוג מצא תיקון(ו) שכיחים בעברית המודרנית, בייחוד בכתיבת דברי עיון; אין כל תמה בכך, כשהנושא הוא נושא קבלי, כגון: „רק לאחר שחלק משברי הכלים לא היה יכול למצוא את תיקונו ולעלות מתוך הקליפות נשאר גס ניצוצות עמהם“ (י' תשבי, תורת הרע, עמ' פג); „הניח [שבתי צבי] השליחות באשר הוא והלך לעזה למצוא תיקון ומנוח לנפשו“ (איגרת, על המתרחש בעזה בשנת תכ"ה או תכ"ו; מובא אצל א"מ הברמן, לתולדות הפולמוס נגד השבתאות, עמ' רח); „עיקרי נשמותיהם [של הגויים] אינו מצד הקדושה אלא מצד הקליפה עצמה, אם כי גם בתוכם נשבו ניצוצות קדושים, וגם הם ימצאו את תיקונם“ (ג' שלום, שבתי צבי,

1. שם הפעולה אינו נוהג להצטרף בלשון המקורות אל מצא (גם אם מצאנו כגון: „רבי מצאתי להן תקנה מן התורה“, כתובות קא ע"ב), אלא מביעים את הפעולה בצורת הפועל הישירה (כגון: יתקן, תיקנו אותו).

עמ' 32); ובעיבוד ספרותי של סיפורי עם: "יש שהיה אומר לחמור, פלוני בן פלוני כבר יש לך תיקון, והיה החמור מנענע לו ראשו דרך הודיה והולך לו, ויש שהיה אומר לחמור, עדיין עיניי הרבה מתבקשים לך וצרות הרבה מוכנות לך בעולם הזה, עד שאתה מוצא תיקוןך, והיה החמור מוריד ראשו ואינו זה, ואפילו דוקרים אותו, ואפילו דמו שותת" (ש"י עגנון, תמול שלשום, עמ' 487 — מסיפורי אנשי ירושלים).

אך גם בנושאים לא־קבליים חוזר ועולה הציור, פעמים אגב רמיזה גלויה למוצאו מן הקבלה, כגון: "כל מלה תוכל ... לעלות ולרדת. יש מלה יפה שנשבתה בין הקליפות, ויש שלאחר זמן תמצא תיקון ברעיון ובמחשבה" (רא"ם ליפשיץ, כתבים ב, קמז); "מן הראוי להרהר בכובד ראש באחריתו של הנרי ברגסון ... ובעלי מאויים רליגיוזיים אחרים מבני עמנו, אשר לא יכלו למצוא תיקון לנשמתם ביהדות ופנו לנצרות" (י' טלמון, הארץ 14.9.58); "כשם שיש יצורים חיים, שאינם מוצאים את תיקונם בעולם הזה ... כך ישנן מלים מליציות־פיוטיות שאין להם קיום בעולם המעשה כשהן בודדות" (י' פרץ, עברית כהלכה, ג' עמ' 136); "רוחם המהפכנית של משוררי האסכולה הספרדית לא מצאה את תיקונה בכל הסוגים האלה" (ח' שירמן, השירה העברית בספרד, חלק ב', מבוא עמ' מא).

ויש שהרמוז למקור הקבלי מתמעט והביטוי מצטמצם למצא תיקון(ו), בלבד, כגון: "כל אמנות תמצא תיקון ופירוש בלשון, ולא תשלם אלא בה" (רא"ם ליפשיץ, כתבים ב, קז); "יש שהוא [כותב מגילת ישעיהו א'] מוסיף [למשפט זיקה

בלתי מקושר] מלת 'אשר, יש שמוצא להם תיקון באמצעות מלת יחס...". (י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה, עמ' 341); צירופנו מגיע לפרקים גם ללשון העיתונות, כגון: "מטרת החברה הייתה למצוא תיקון למצבם של העבדים הכושיים שבמדינת הדרום של ארצה"ב" (עין בעין, 7.11.58); "הימצא לימוד הדקדוק את תיקונו?" (הד החינוך, תשי"ז חוברת כא).

כדרכם של צירופים שעשו פירות בלשון העלה מסביבו גם הביטוי מציא תיקונו(ו) סדרה של ביטויים נרדפים, וגם הם משמשים בסביבה המזכירה עניינים שבקבלה ובסביבה הרחוקה מהם כאחת. הרי למשל הביטוי בא על תיקונו: "... ידענו שאין ההווה האנושית באה על תיקונה אלא בתוך התולדה" (מ' בובר, במשבר הרוח, עמ' כג); "נשמתו [של המשורר] יכולה לבוא בו [ביום הכיפורים] על תיקונה השלם" (ד' תמר, לעגנון שי, עמ' 338) — כשמכוון לעניינים המשמשים נושא גם לביטויים המקוריים בקבלה. ובעניינים אחרים, כגון: "ואיוותה בלבה כי הדבר יבוא על תיקונו" (י' שנהר, תרגום אנה קארנינה לל' טולסטוי, כרך א', עמ' 258). וכן בלשון העיתונות: "נטיות הכמיהה והגעגועים והשאיפות שלא באו על תיקונו" (א' יואב, דעות, פסח תשי"ח, עמ' 20); "חלק מן ההבדלים בינינו ובין הורינו... יבואו על תיקונם" (מ' ששר, בטרם 16.7.58, עמ' 26); "גם מקצוע הדקדוק יבוא על תיקונו בביה"ס" (הד החינוך, תשי"א חוברת כא); "מדוע אין הדברים באים על תיקונם?" (מעריב, 7.11.58).

כיוצא בזה הצירוף חזר (או שב) לתיקונו. מקורו במדרש: "אמר ר' ברכיה: אף-על-פי שנאמרו הדברים על מליאתם [כלומר: שכל מעשה בראשית נברא בשפע בלא חיסרון], כיון שחטא אדם הראשון, נתקלקלו, ועוד אינם חוזרים לתיקונם עד שיבוא בן פרץ" (בראשית רבא יב, ו). ואחריו בספרות המקובלים, כגון: "ובשוב הספירות לתיקונן מה כתיב...". (ר' יוסף ג'יקטיליה, שערי אורה, שער ב', ווארשה תרמ"ג, דף כט ע"א) — והכוונה להתחברות ספירות יסוד ומלכות. על-פי זה בלשון ימינו, כגון בספרות: "היה מקווה שיעשה לו נס ויחזרו מזונותיו לתיקונם" (ש"י עגנון, תמול שלשון, עמ' 35); "כן, יעבור זמן מה, הזמן המכוון לבל דבר, והיחסים ישובו לתיקונם" (י' שנהר, תרגום אנה קארנינה, כרך א', עמ' 273) — במובן של "שוב יהיו מתוקנים". וגם בכתיבת העיון, כגון: "נתעורר בו האני ה'נורמלי' וביקש לחזור לתיקונו אחת ולתמיד" (ג' שלום, שבתי צבי, עמ' 161). נמצא גם את הצירוף מעמיד על תיקונו, כגון: "כי כמו שהריח הטוב הוא בבחינת מעמיד הדבר על תיקונו, ככה מעשה הצדיק...". (הכתב והקבלה לבראשית כז, כז).

חוק הגרירה הסימנטית יש בו כדי להסביר השתלשלות נוספת בצירופינו והעשרה נוספת של תחום משמעותו של תיקון: לאחר שנתמלא הקטע הנידון של התחום ("פלוני, או דבר מסוים ניתקן") ביטויים שכללו את המלה תיקון, נוצרו בעקבותיהם צירופים גם בקטע הסמוך לו, שהוא מעין היפוכו של ראשון (פלוני תיקן את אלמוגי, או תיקן דבר; גרם לתיקונו).

כלומר צירופים פועליים במשמעות האקטיבית. הפעלים השכיחים ביותר בצירופים חדשים אלה הם: עשה ונתן, הוזה אומר פעלים שכיחים מאוד, המצויים לרוב בצירופים סתמיים, שאין בהם משום דיוק של הבעה (כגון "עשה טיול", "עשה מסיבה", "נתן קפיצה" — שהם מרובים מאוד בייחוד בלשון הדיבור). לכאורה ניתן לצפות, שגם צירופים מן הטיפוס עשה תיקון, נתן תיקון יהיה דינם כדין ביטויי העקיפין הסתמיים האחרים, שבעלי סגנון ירחקו מהם בגלל השגרתיות וחוסר האישיות שבהם. אך אין הדבר כן: ביטויי עקיפין אלו יש בהם מסימני הסגנון הטוב, ויש בהם כוח של אפיון יותר מן הביטויים הישירים המקבילים להם (תיקון, היטיב וכדומה). פעמים הרבה אין גם אפשרות לוותר עליהם בשל ייחוד המשמעות שחל בהם, שבגללו שונה הוא לרוב עשה תיקון מתיקון מכול וכול. ומה גרם למציאות סימנטית-סגנונית חדשה זו בצירופים אלו? — שימושם בלשון המקובלים הוא שגרם לכך.

נעיין נא במשמעויות של עשה תיקון ונתן תיקון במקורות תחילה: "לעשות תיקון זה הוצרך עיבור" (עץ חיים, שער התיקון, ב); "איך אחזיקהו לנביא ואעשה מה שגזר מן התיקונים דלגבי הם קלקולים" (ר"י ששפורטש, ציצת נובל צבי, מהדורת תשבי, עמ' 7); "ולא נבקש עתה לעשות תיקונים..." (ממכתב נתן העזתי, מובא ב"ציצת נובל צבי", עמ' 8); — כלומר כשבא כאן תיקון בלשון רבים או עם לוואי המגדיר, ואין אחרי הצירוף שם עם ל- השימוש, משמש עשה תיקון בתחום הקוסמי-האנטולוגי, מדובר בו על תהליך הברור והתזרת המצב הכלל-עולמי לקדמותו. וכשבא ליד הביטוי גם

ל-, אנו עוברים לתחום הפסיכולוגיה האישית של האדם, כגון: „ואז באו נשמות מתים לאלפים ולרבבות... ואני עושה לו [לכל אחד ואחד] תיקון, מתפלל בעדו ומעלהו...“ (מדברי הבעל-שם-טוב, שבתי הבעש"ט, מהדורת הורודצקי, עמ' 63). בתחום זה בלבד אנו מוצאים את הצירוף נתן תיקון ל- (תמיד בא לידו ל-), כגון: „וכמו שהרופא הבקי נותן לכל חולי הסם הצריך לרפאת אותו החולי, כך ע"ה נעליו השלום, הכוונה לאר"י] היה מכיר העוון ואומר לו המקום שפגם ונותן לו התיקון שצריך לאותו עוון לכבס נפשו כדי שיוכל לקבל האור העליון“ (שער רוח הקודש, ירושלים תער"ב, דף יג ע"א) — דהיינו: מסייע לנשמה לתקן את עצמה, להסיר מעליה את פגם החטא, במעשה מן המעשים; וכן „והוא היה נותן להם תיקון לנפשם“ (על נתן העזתי, זכרון לבני ישראל, מקיצי נרדמים, עמ' 46).

זכרם של צירופים אלה מלשון הקבלה עולה בלשון הכתיבה המודרנית: בספרות היפה, כגון: „וכל יום ויום וכל לילה ולילה עשו תיקונים נאים“ (ש"י עגנון, בלבב ימים, פרק יג). בכתיבה של העיון על נושא קבלי, כגון: „ר' יעקב נג'ארה, שהלך... לעשות איזה תיקון מיסטי ועל קבר אהרן הכהן“ (ג' שלום, שבתי צבי, 195); „אך ייתכן גם שעשו כאן תיקונים אחרים כגון הקרבת קרבן...“ (י' בן-צבי, ציון ח' עמ' 156-157). ואף בכתיבה של עיון על נושאים אחרים, כגון: „המשורר יפדה את המלים, יתן להן תיקון משבירתן“ (רא"ם ליפשיץ, על הסגנון, כתבים ב', עמ' קלב) — כשהסביבה הקבלית של הביטוי נשמרת גם בתוספת „משבירתן“, „ונעשה בה [בכתיבה

[אחר] ממש כאותו התיקון, שהמספר עשה, ברוח המדרש, לאותה אשה אחרת... " (ד' סדן, לשוננו לעם צא, ועמ' כא); ובשינוי מועט: "הרי התיקון שנעשה בה" (שם).

באיזו מידה שימשו צירופים פועליים אלה בניין-אב לביטויים אחרים כמותם, אפשר רק לשער (שכן ייתכן שגם שם-פעולה אחר הצטרף אל אחד הפעלים בדרך תצורה משלו). על כל פנים סברה היא, שתפוצת הצירופים מסוג "מצא את פתרונו", "בא על פתרונו", וכיוצא בהם הושפעה משכיחות הצירופים הפועליים של תיקון, ובמקרים של שם-פעולה הקרוב לתחום המשמעות של תיקון דומה שאין לפקפק בדבר (כגון: "...ספר חשוב זה מצא את גאולתו...". תרבות וספרות 1.12.61).

יצחק פרץ

מספרי הגזמה

בין כל המספרים בלשוננו תופסים מקום מיוחד אלה, שאין מתכוונים בהם לכמות מדויקת, אלא לריבוי מוגזם סתם — אלה הם מספרי הגזמה. בייחוד בולטים בהם מספרים מסוימים, והם: שבע (גם: שבעים, שבעים ושבע), שישים (גם במכפלה: שלוש מאות, שישים ריבוא), מאה וכן אלף, רבבה¹.

1. ביבליוגרפיה: י' זעליגמאן, אוצר המספרים,